

УДК: 323:94(477)“1648/1649”

Маріуш Роберт Дроздовський

асистент кафедри новітньої історії

Білостоцький університет (Польща, barok1@autograf.pl)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2132-9687>

ШЛЯХТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ І КОЗАЦЬКА ПРОБЛЕМА НА КОРОНАЦІЙНОМУ СЕЙМІ ЯНА КАЗИМИРА

Анотація. У статті досліджуються погляди шляхти Речі Посполитої на шляхи урегулювання козацької проблеми, що гостро постала на коронаційному сеймі Яна Казимира. Проаналізовано запропоновані владними особами Речі Посполитої основні проекти її вирішення та показано, як шляхетське ставлення до конфлікту відображалось в посольських інструкціях та давало про себе знати впродовж сеймових засідань. Ретельний аналіз сеймикових інструкцій чітко засвідчує, що шляхта не мала єдиної позиції у ставленні до козацького питання, в її середовищі лунали голоси як на підтримку мирного, політичного шляху вирішення конфлікту, так і демонструвалися сумніви в його ефективності або навіть його заперечення. Крім того, детально реконструюється засідання коронаційного сейму в тій його частині, де йшлося про шляхи вирішення козацького питання. Аналіз сеймових дебатів засвідчує, що їх учасники в міркуваннях про мир в Україні не виходили за межі проектів розв’язання проблеми „канцлера” та „гетьмана”, сформульованих на самому початку конфлікту.

Ключові слова: повстання Хмельницького, козаки, татари, Річ Посполита, сейм, посольська інструкція

Перемоги козаків під Жовтими Водами та Корсунем¹ і смерть короля Владислава IV навесні 1648 р. поставили Річ Посполиту в надзвичайно складне становище, спричинивши ситуацію, за якої козацька проблема знову перетворилась на одну з найважливіших, а її вирішення стало справжнім викликом для шляхти Корони і Великого князівства Литовського. Отож не було нічого дивного в тому,

¹ Pole bitwy u Żółtych Wód stoczonej w maju 1648 r. Sprawozdanie z poszukiwań i dokonanego dnia 19 Października 1878 roku odkrycia pobojuwiska pod Żółtymi Wodami wraz z planem pola bitwy i obozu, tudzież z mapką, złożone Akademii Umiejętności w Krakowie przez M. Dubieckiego, Kraków, 1880; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини 17 ст, кн. 1: Воєнні дії 1648–1652, Дніпропетровськ, 1996, 104–168; Krząstek T., Majewski W., Nagielski M., Storożenko I.S., *Żółte Wody – Жовті Води 1648*. Warszawa, 1999; Biernacki W. *Żółte Wody – Korsun 1648*, wyd. 1, Warszawa, 2008.

що саме козацька проблема визначила проблематику конвокаційного сейму, скликаного на 16 липня 1648 р.²

На сеймі дійшло до гострого протистояння між двома силами, які репрезентували відмінні концепції вирішення цієї проблеми. Перша з них, яку можна назвати „миротворчою”, заклала можливість порозуміння з козацтвом і організації спільної виправи проти татар. На думку прибічників такого підходу, це дозволило б одночасно і зруйнувати козацько-татарський союз, і вилучити селянство зі стану козаків. Цілком вірогідно, що ця програма в майбутньому передбачала використання козацького чинника як засобу тиску на шляхту з метою забезпечення підтримки внутрішніх реформ, зокрема зміцнення королівської влади³. На чолі цього табору стояли великий коронний канцлер Єжи Оссолінський та брацлавський воєвода Адам Кисіль.

Головні засади другої концепції – мілітарної – полягали у військовому придуренні козацького виступу (т. зв. „козацької ребелії”) та поверненні в Україну того порядку, який існував перед козацьким вибухом. Неофіційним лідером табору, що відстоював такий спосіб врегулювання конфлікту з козаками, був Ярема Вишневецький. Але до мілітарного алгоритму розв’язання проблеми були схильні також коронний підканцлер Анджей Лещинський і польний гетьман литовський Януш Радзивілл⁴.

Перемога, яку на конвокації здобула ідея мирного урегулювання конфлікту з козаками, не забезпечила, однак, припинення боротьби між таборами. Протистояння досягло своєї кульмінації вже під час елекційного сейму 1648 р.⁵. Королем Речі Посполитої було обрано Яна Казимира, а це однозначно засвідчило підтримку більшістю шляхти ідеї порозуміння з козацтвом, як і раніше на конвокаційному сеймі. Схоже, що головною причиною такої настанови була дуже важка ситуація, в якій опинилася Річ Посполита восени 1648 р.

Вплив на результати сеймової боротьби мала і позиція козацького лідера Богдана Хмельницького, який, підтримуючи кандидатуру королевича Яна Казимира, наголошував, що тільки з ним готовий вести мирні переговори. Брак конкретних політичних рішень на елекційному сеймі, які б реально урегулювали козацьку проблему, свідчив, що шляхта, погоджуючись на перемовини з козаками, керувалася лише ситуативними інтересами. Також сейм після елекції нового володаря з трудом ухвалив рішення про набір заледве 13 000 жовнів. Усе це викликало рішучу реакцію руського воєводи Яреми Вишневецького, який заявив, що за таких умов не може нести відповідальність за захист вітчизни⁶.

² Drozdowski M. R. *Wojna czy pokój? – Sprawa kozacka na sejmie konwokacyjnym 1648 r. Od Zborowa do NATO (1649–2009)*. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI w. Monografia naukowa – Historia, red. M. Franz, K. Pietkiewicz. Toruń, 2009, 72-89; idem. *My o nas i o innych. Szlachta wobec Kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648-1659*. Białystok, 2015, 153-165.

³ Ochman S. *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.* Wrocław, 1995, 11-12; Kaczmarczyk J. *Bohdan Chmielnicki*, wyd. II. Wrocław, 2007, 64; Drozdowski M. R. *My o nas i o innych...*, 142.

⁴ Ibidem.

⁵ Drozdowski M. R. *Szlachta wobec problemu kozackiego na sejmie elekcyjnym Jana Kazimierza*. Kultura parlamentarna epoki staropolskiej. Red. A. Stroynowski. Warszawa, 2013, 223–233.

⁶ „Wojska do obrony jeno 13 000, a nieprzyjacielskiego 20 000. Nie wiem, jaka to będzie obrona. Protestował się, że nie będzie nic winien, si quid detrimenti Respublica capiet”, *Diariusz sejmu elekcyjnego w r. 1648 dnia 6 października poczętego a dnia 25 listopada skończonego, Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego*. Księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna wydana staraniem i nakładem c.k. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego przez A.Z. Helcla, Kraków, 1864, 358.

Наступною ареною розгортання конфлікту поміж згаданими таборами став коронаційний сейм, на порядку денному якого козацькі справи також посіли чільне місце. Власне, згадку про козацьку проблему знаходимо вже в делегації на передкоронаційні сеймики від 6 грудня 1648 р.⁷, в якій Ян Казимир декларував намір зробити все можливе для повернення спокою в Річ Посполиту, наголошував на необхідності активної участі шляхти в захисті вітчизни та потребі виділення коштів на утримання й оплату війська⁸. Зокрема він підкреслив, що:

„niezdrożny także do skutecznej obrony środek upatruje [...], to jest rozerwanie pogaństwa od tych buntowników; a rozerwać się nie mogą pewniej, snadniej, jako conjunctione armorum z Moskwą przeciwko Ordzie Krymskiej”.

Король додавав, що об'єднаних сил Москви і Речі Посполитої не подолав би жоден супротивник, який „jeszczeby musiał w gniaździe swem widzieć i czuć te same klęski i pożary, w których [...] nieoszacowane straty swe ojczyzna nasza oplakiwać musi”⁹.

Варто погодитися з інтерпретацією В.Томкевича, який вбачає у цій частині делегації погляд Оссолінського на вирішення українського конфлікту. За його переконанням, канцлер намагався залагодити стосунки з козаками і впровадити в життя наміри Владислава IV. При цьому він не мав сумніву в успішності результатів переговорів:

„a doradzając królowi odłożenie jej, liczył na to, że sejm, który się miał skończyć już 9 lutego, nie zdąży się dowiedzieć o poczynionych na rzecz Kozaków ustępstwach i zgodzi się łatwiej na zawarcie ligi z Moskwą i uchwalenie zaciągów”¹⁰.

Українські справи знайшли своє місце і в сеймикових інструкціях послам на коронаційний сейм¹¹. Як видається, найважливішою в контексті нашої проблеми є позиція шляхти щодо миротворчих перемовин із Богданом Хмельницьким¹². Так, наприклад, шляхта Люблінського воєводства¹³ хоча й висловлювалася за переговори з козаками, водночас вказувала на потребу обмеження повноважень комісарів та

⁷ *Instrukcja na sejmiки przed sejmem koronacyjnym*, Warszawa, 6 XII 1648, *Jakuba Michałowskiego...*, 214-217.

⁸ *Ibidem*. S. 215-216.

⁹ *Ibidem*. S. 216.

¹⁰ Tomkiewicz W. *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*. Warszawa, 1933, 262.

¹¹ Перелік усіх коронних інструкцій разом з переказом їх змісту див.: Ochmann S. *Sejm koronacyjny...*, 65-81.

¹² З наміром порозумітися була скликана комісія ще в грудні 1648 р., яку згідно з рішенням козаків мав очолити Адам Кисіль, також до її складу ввійшли: Максиміліан Бжозовський – київський каштелян, Войтех Мясковський – львівський підкоморій, Миколай Кисіль – новгородський хорунжий, Якуб Зелінський – брацлавський підчаший. Членами комісії стали також два королівських секретарі: Захаріаш Четвертинський і Якуб Щмяровський. Згадана комісія 1 I 1649 виїхала з Варшави для переговорів з Б. Хмельницьким, які мали відбутися під кінець місяця. *Diariusz drogi do Wojska Zaporoskiego*, *Jakuba Michałowskiego...*, 369–385.

¹³ *Instrukcja wojewodztwa lubelskiego z 15 XII 1648*, Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: BPAU i PAN), rkps 8323, Teki Pawińskiego (dalej: TP), nr 6, k. 584r. – 595r., Kwaśny Z. *Kilka uwag w sprawie stanowiska szlachty lubelskiej w okresie wojny narodowowyzwoleńczej na Ukrainie w latach 1648–1654*. Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia, 1969, nr 108, 39.

необхідність інформування посольської ізби про надані їм сенатом інструкції¹⁴. Шляхта також наголошувала, що при укладенні миру з козаками належить пильнувати, аби домовленості не зачіпали ані інтересів Речі Посполитої, ані приватних осіб¹⁵. Більше того, шляхта вимагала, аби „przy zawieraniu tractatów Chmielnickiemu inconditione podać, aby wszystkie które kolwiek miał do siebie prywatne legacye i listy pisane praevio furlo wydał”¹⁶. Таким же чином висловлювалася й руська шляхта, що зібралася на сеймику в Перемишлі¹⁷, домагаючись, аби умови порозуміння з козаками затверджувалися сеймом¹⁸.

Досить несподіване становище щодо перемовин з козацьким гетьманом зайняли представники великопольської та руської шляхти¹⁹, яка зібралася на сеймику у Варшаві 27 листопада 1648 р.²⁰. Акцентуючи увагу на потребі якнайшвидшої виправи війська проти *неприятеля*²¹, вони гостро висловлювали свій скепсис щодо результативності переговорів і щодо такого методу вирішення конфлікту в цілому.

Натомість з приводу козацького питання взагалі не висловилися краківська²², закročимська²³, ленчицька²⁴ та пруська²⁵ шляхта. Однак напевно не можна сказати, чи було це результатом невіри цієї частини шляхти в успіх вирішення конфлікту за допомогою переговорів, а чи навпаки.

¹⁴ „Commissarzom do zawarcia pokoju z Kozaki ex Senatu Consulto naznaczonym in tractando hac negotio limitatam potentatem w opisanych punktach, aby dano które puncta w izbie poselskiej namówione, aby już podane były”, *Instrukcja województwa lubelskiego...*, BPAU i PAN, rkps 8323, k. 587v.

¹⁵ „[...] hoc praecautum ne quod delrimenti Reipublicae od privati patiantur”, *ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ У нашому розпорядженні є дві інструкції руських сеймиків, які засідали у Варшаві 27 XI і в Перемишлі 15 XII, див.: *Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (далі – AGZ), t. 21: *Lauda wiszeńskie 1648–1673*, wyd. A. Prochaska, Lwów, 1911, 41–43, 46–52.

¹⁸ „Posłowie albo komisarze świeżo do Kozaków wyprawieni, jeśli cum scitu reipublicae dowiedzieć się także i traktaty, jeśli by z nimi zawierane być miały, aby cum consensu izby poselskiej jako tertii ordinis koncludowane ex dignitate reipublicae były”, *Instrukcja ziemian województwa ruskiego z 15 XII 1648*. AGZ, t. 21, s. 48.

¹⁹ *Instrukcja sejmiku średzkiego z 16 XII 1648*, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (далі – BUWr.), rkps Steinwehr, F 37/III, s. 313r. – 315r.;

²⁰ *Instrukcja sejmiku województwa ruskiego z 27 XI 1648*. AGZ, t. 21, s. 41–43.

²¹ „A przy tym instabunt, aby PP. hetmani z wojskiem Rzptej nie próżnowali, ale przeciwko nieprzyjacielowi ruszeli się jako najprędzej”, *Instrukcja sejmiku średzkiego...*, BUWr, rkps Steinwehr F 37/III, s. 314r.; „[...] aby i mercenarius miles, jako go najwięcej może być, przy IMciach pp. hetmanach swym porządkiem ku temu nieprzyjacielowi postępował”, *Instrukcja sejmiku województwa ruskiego z 27 XI 1648*. AGZ, t. 21, s. 42.

²² *Instrukcja sejmiku województwa krakowskiego z 17 XII 1648*. *Acta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 2: 1621–1660 (далі – ASWK), wyd. A. Przyboś, Kraków, 1955, 369–376.

²³ *Instrukcja ziemi zakročymskiej z 23 XII 1648*. BPAU i PAN, rkps nr 8333, TP, nr 36, k. 75r. – 7r.

²⁴ *Instrukcja województwa łęczyckiego z 17 XII 1648*. BPAU i PAN, rkps nr 8327, TP, nr 10, s. 553–563

²⁵ *Instrukcja sejmiku generalnego ziem pruskich z 30 XII 1648*. Lengnich G. *Geschichte der preussischen Lände königlich-polnischen Antheils*, Bd. 8: Documenta, Dantzig, 1734, nr 19, s. 33–41.

А ось шляхта Белзького воєводства згадала про проблему козацького реєстру. Вона запропонувала залишити його незмінним, але зауважила, що вписані до реєстру козаки мають підлягати юрисдикції Речі Посполитої²⁶. Вторинувала їй у цьому й шляхта Черської землі, в інструкції якої читаємо:

„Upatrując praesentem calamitatem ojczyzny naszej od wyuzdanej swawoli kozackiej, tedy nie mają pozwalać na to Jchmoci Panowie Posłowie, żeby ich nie większy numerus był jedno jako kommissyą kumejską naznaczono i żeby jako od KJM tak i od RP. dependencyą swoją mieli”.

Представники Черської землі додатково пропонували, аби старші козаки були віддані під юрисдикцію *ichmościów pp. hetmanów*²⁷ і домагалися²⁸ – зрештою, як і посліи щредські²⁹ та закročимські³⁰ – виявлення і покарання ініціаторів (*authore*) бунтів в Україні. Вони вимагали також повної інформації про домовленості козаків з королем Владиславом IV.

Наведені вище матеріали переконують, що коронна шляхта не була одностайною щодо вирішення української проблеми. В її середовищі звучали голоси, які виражали як підтримку мирного способу вирішення конфлікту, так і свідчили про брак віри в його результативність, чи навіть відмову від нього.

Шляхту, яка виступала за переговори з Хмельницьким, єднало сильне переконання в потребі забезпечення непорушності пануючих суспільно-політичних стосунків. Вона заявляла про неприпустимість таких поступок козакам під час перемовин, які могли б зруйнувати Річ Посполиту.

Коронаційний сейм розпочався 19 січня Службою Божою до св. Духу (*msza wotywną do Ducha św.*). Уже сам початок засвідчив, що сейм матиме бурхливий і доволі драматичний перебіг. Перша суперечка вибухнула під час виборів маршалка. Нагадаємо, що бажання Яна Казимира та канцлера Оссолінського полягало в тому, аби це почесне місце отримав генеральний краківський староста Єжи Себастьян Любомирський³¹, однак його кандидатура викликала „рішучий протест, особливо з боку мазовецьких послів”: „Sprzeciwili się Mazowszanie, szczególnie podkomorzy różański, mówiąc, iż nie mogą wśród posłów zasiadać ci, którzy pod Piławcami wobec Kozaków porzucili obóz”³².

²⁶ „Strony wojska zaporowskiego zlecieliśmy ich mm. pp. posłom naszym w tym pilną ostrożność, żeby przestrzegali tego, aby nad dawny zwyczaj liczbą nie przechodziło i żeby pod iurisdictioni Rzptej zostawało”, *Instrukcja sejmiku bełskiego z 22 XII 1648. Жерела, т. 4: Матеріали до історії Галичини*, зібрав і впорядкував С. Томашівський, Львів, 1898, т. 1: *Акти з р. 1648–1649*, 144.

²⁷ *Instrukcja ziemi czerskiej z 17 XII 1648 r.*, BPAU i PAN, rkps nr 8319, TP, nr 2, k. 201r.

²⁸ *Ibidem*, k. 198r.

²⁹ *Instrukcja sejmiku średzkiego...*, s. 313r.

³⁰ *Instrukcja ziemi zakroczymskiej...*, k. 75r.

³¹ Ochmann S. *Sejm koronacyjny...*, 86–87; Wójcik Z. *Jan Kazimierz Waza*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 2004, 67.

³² A.S. Radziwiłł. *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: 1647–1656. Przeł. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa, 1980, 171.

Валерій Петриковський нагадав не вельми славний епізод із життя Любомирського, і це перекреслило його шанси отримати маршалківський жезл („ляску”). 25 січня місце маршалка було довірене перемиському підкоморію Францішкові Дубравському³³.

Наступного дня канцлер Оссолінський виголосив пропозицію від трону, яка значною мірою торкалася конфлікту з козаками. Вже на самому її початку він зазначив, що „*Rebellia kozacka złączona z Tatarzy, która aby była przez traktaty uspokojona, życzę KJM*”. За мить він звернув увагу на труднощі, які можуть перекреслити порозуміння з Хмельницьким. Канцлер вказував, що козаки „*tractować z commissarzami nie chcą, pokądby się z sejmu tego ich posłowie nie powrócili, a jeszcze ich nie masz, słaba nadzieja, aby stanąć miały*”³⁴. Одночасно він закликав подумати над відповіддю козацьким послам та над майбутньою ординацією Запорозького Війська³⁵. Оссолінський вказував на серйозну небезпеку, яку несе із собою козацько-татарське перемир'я:

„*Turek widzi rozgrywającą się tragedię i nie zabraknie mu chęci opanowania królestwa. Niech więc posłowie myślą o bezpieczeństwie, a król będzie sprawował straż nad całością Rzeczypospolitej*”³⁶.

Про те, що підозри Оссолінського в прихильному ставленні Туреччини до дій татарських військ у Речі Посполитій, а тим самим до союзу з козаками, були небезпідставні, свідчив лист, який він отримав від візира в січні 1649 р.³⁷ Турецький достойник писав у ньому: „*rozkazaliśmy [ханові – М.Р.Д.] aby w państwa króla polskiego wpaść i pustoszyć*”³⁸. Ба більше, візир пророкував черговий напад Орди, якщо Річ Посполита злегковажить вимогою виплатити звичайні упоминки³⁹.

Королівська пропозиція мирного врегулювання конфлікту з козаками, яку Стефанія Охманн слушно окреслила, як „розширення висланої на сеймики легатії”⁴⁰, показує, що канцлер, а з ним і Ян Казимир, прагнули до порозуміння з козаками, а через них – до зриву альянсу запорожців з татарами. Ці наміри, безсумнівно, були пов'язані, про що вже йшлося, зі сподіваннями Оссолінського

³³ „[...] 25. w poniedziałek do izby poselskiej o dziesiątej zszedłszy się, zgodnie jm.p. Dubrawskiego marszałkiem obrali”, *Diariusz sejmu koronacyjnego Jana Kazimierza 1649 r.*, BUWr, rkps Steinwehr, F 37/III, k. 341r.

³⁴ Ibidem. K. 341v.

³⁵ „*Meditaendum insuper, quale responsum Cosacorum nunciis, qui expectentur, dari expediat: et denique quomodo in posterum exercitus Cosacorum disponendus*”. Pastorius J. *Historiae Polonae pars prior de Vladislai IV Regis extremis, secutoq; in de interregno et Joannis Casimiri Electione ac Coronatione. Interserta Cosacorum & Tartaricae simul gentis descriptio ac multa alia, liber IV*, Gdańsk, 1680, s. 255.

³⁶ A.S. Radziwiłł. *Pamiętniki...*, s. 175.

³⁷ *List do Jmp. Jerzego Ossolińskiego kanclerza koronnego z Konstantynopola od wezyra tureckiego na sejm koronacyjny 1649*, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника Національної академії наук України (далі – ЛННБ), ф. 5, № 189, с. 206–207.

³⁸ Там само. С. 206.

³⁹ Там само. С. 207.

⁴⁰ Ochmann S. *Sejm koronacyjny...*, 105.

довести справу до війни з Туреччиною. Такий розвиток подій мав, як він уважав, призвести до позитивного для Речі Посполитої врегулювання козацької проблеми.

Цим питанням було присвячено багато місця в сенаторських „вотах”⁴¹, які розпочалися 27 січня. Першим виступив гнєзненський архієпископ Мацей Любенський. Як занотував анонімний автор діаріуша, який міститься в зібранні Штайнвера: „JMks. arcybiskup gnieźnieński długo, ale cicho, że i podle niego stojący słyseć nie mogli, mówić”⁴². Однак із записів Альбрехта Станіслава Радзивілла довідуємося, що „arcybiskup cichym głosem, w prostej mowie poszedł za treścią propozycji”⁴³.

З цієї інтерпретації литовського канцлера промови Любенського можемо зробити висновок, що мовець висловлювався за мирні переговори з козаками. Дещо інший сенс висловлювань архієпископа прочитується в світлі сеймового діаріуша, укладеного в *recesach stanów pruskich*⁴⁴. Виглядає, що хоч він і висловлював надію на успіх започаткованих переговорів із Хмельницьким, але водночас застерігав проти надмірних сподівань на порозуміння і вказував на потребу збільшення армії⁴⁵. Тобто, Любенський схилився до концепції полюбовного вирішення конфлікту на Україні, але водночас не виключав і можливості застосування сили проти козаків.

Потому виступав краківський біскуп Пйотр Гембіцький, який радив із козаками „tractować quibuscunque conditionibus, bo na wojnę non sufficemus, exhausti i złupieni od żołnierza”⁴⁶. Маючи сумнів щодо перспектив укладення угоди з козаками на сеймі, він пропонував утворити спеціальну комісію за участі сенаторів-резидентів та представників сенату і посольської ізби, які від імені Речі Посполитої могли б узгодити з Хмельницьким умови миру⁴⁷. Промову біскупа Радзивілл описав як довгу, схожу на *n'ятничну проповідь*, в якій містилися скарги на жовнірські грабунки та заклики до готовності *схопитися за зброю*⁴⁸.

Кюявський єпископ Миколай Войтех Гневош у своїй промові, крім зауваг про мотиви козацького виступу, представив також своє бачення політики королівського двору щодо козацтва:

⁴¹ Ochmann S. *Sejm koronacyjny...*, 108–112.

⁴² *Votum M. Łubińskiego*. Warszawa, 27 I 1649. *Diariusz*, BUWr, rkps Steinwehr, F 37/III, k. 341v.

⁴³ A.S. Radziwiłł. *Pamiętnik...*, 175.

⁴⁴ Księgi sejmików pruskich zawierające relacje generałów pruskich, diariusze z sejmów walnych oraz relacje rezydentów gdańskich przy dworze królewskim (Книги пруських зборів, що містять доповіді пруських полководців, щоденники загальних зборів та доповіді жителів Гданська при королівському дворі).

⁴⁵ *Diariusz*, Archiwum Państwowe w Gdańsku (далі – APG), Bibliotheca Archivi (далі – BA), rpks 300, R/Ee 15, s. 747.

⁴⁶ *Votum P. Gembickiego*, Warszawa, 27 I 1649. *Diariusz*, BUWr, rkps Steinwehr, F 37/III, k. 342r.

⁴⁷ *Diariusz*, APG, BA, rpks 300, R/Ee 15, s. 752–754; Ochmann S. *Sejm koronacyjny...*, 108–109.

⁴⁸ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, 175.

„prosiłbym jednak – mówił – z miejsca mego clemencyej Waszej Królewskiej Mości Pana naszego, abyś chciał tak miłościwie tak sprawiedliwość z łaskawością złączyć, jako by się per impunitatem droga per impunitatem ad crimina talia nie otwierała, a przecie nihilo minus zostawał cały accessus do łaski i przebaczenia ojcowskiego Waszej Królewskiej Mości nad poddanymi swymi”⁴⁹.

Про перспективи перемовин з козаками дуже скептично висловився коронний підканцлер Анджей Лещинський⁵⁰. Згадавши у своїй промові козацьку проблему, він одразу застеріг від надмірного оптимізму, пов’язаного з поверненням Хмельницького в Україну. На його думку, такий крок був продиктований усвідомленням козацького гетьмана, що його армія неспроможна воювати в зимовий період. Підканцлер прогнозував, що з початком весни козацькі війська можуть розпочати збройні дії проти Речі Посполитої⁵¹. Він також радив без зайвої довіри ставитися до запевнень козаків про згоду на перемовини, нагадуючи: „tośmy już doznali subtelných jego, choć kozackich conceptów, kiedy na specie traktatów i pokoju eludebat, a interim tak potężne na nas sprowadzał ordy”.

Що ж до намірів розпочати з козаками переговори, Лещинський висловив сумніви, чи з того щось вийде, ба більше, навіть якби вийшло, „tedy iniquissimis et turpissimis Narodowi naszemu conditionibus”⁵². Зрештою – як продовжував коронний підканцлер – домовленості з Хмельницьким не стримають селянських виступів, „które się znowu, jako każdodziennie przychodzą wiadomości wzniecają”⁵³.

Побоювання промовця викликав і той факт, що козацький гетьман не хоче починати перемовин, поки його послі не прибудуть на сейм. Лещинський допустив, що ця умова може бути формальною причиною для Хмельницького „ad elusionem tych traktatów”. Тож коронний підканцлер радив, аби „tedy o wojsku ineverationes [...] najpierwy ordynować”⁵⁴.

У подібному ж дусі висловлювався і холмський біскуп Станіслав Петроконський. Поділяючи представлені Лещинським сумніви щодо щирості інтенцій козаків, він виступав за силове вирішення конфлікту. В успішності перемовин сумнівався також брестсько-куявський воєвода Ян Шимон Щавінський⁵⁵. А ось Ярема Вишневецький, який виступав після Щавінського, наполягав, аби в разі підписання трактату було відмінене право слобід і ухвалена конституція, згідно з якою задніпрянські селяни виконували б такі ж повинності, як селяни Волині та Червоної Русі. Більше того, він пропонував або цілковито знищити Запорозьку Січ, або очистити її від козаків⁵⁶.

⁴⁹ *Votum Jmci księdza biskupa kujawskiego Gniewosza na sejmie Coronationis w Krakowie in Anno 1649*, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu (далі – BOss), rkps 3564, k. 230v. – 321r.

⁵⁰ *Votum Andrzeja Leszczyńskiego na tymże sejmie. Źródła do dziejów Polski*, zebrane i wydane przez F.K. Nowakowskiego, t. 2, Berlin, 1841, 268–277.

⁵¹ „[...] by ustąpiwszy teraz, jako z nie sposobnym do wojowania ziemie ludem, na wiosnę nie ożył, i maiori Reipublicae calamitate nie wywarł czego”, *ibidem*, 274.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*, 174–175.

⁵⁴ *Ibidem*, 175.

⁵⁵ Ochmann S. *Sejm koronacyjny...*, 109.

Своєю чергою воєводи смоленський та мазовецький, Єжи Кароль Глібович та Станіслав Варшицький, як і воєвода брестсько-куявський, не покладали великих надій на трактати з повстанцями. Вони радили, аби перемовини провадились під наглядом коронних військ⁵⁷.

Досить несподівану пропозицію щодо розв'язання козацького питання висловив у своїй промові 29 січня сандомирський каштелян Станіслав Вітовський⁵⁸. Наголошуючи на важливості служби козаків Речі Посполитій, він категорично відраджував від їх цілковитого знищення. Залишивши багаті та плодючі землі без захисту, зауважував каштелян, є серйозний ризик перетворити їх на пустку⁵⁹. Вітовський зазначав, що розпочаті розмови з козацьким ватажком насправді можуть принести очікувані результати, якщо будуть виконані окреслені умови. Водночас він застерігав від суворих покарань для бунтівних підданих („którzy dobra swoje obięli, surowie karzą swoich poddanych ścinać, wieszac, na pal wbijac karzą”) і радив шляхті на певний час утриматися від повернення у свої українські маєтки, адже це може зашкодити порозумінню з козаками. Також каштелян радив королю написати до Хмельницького та запевнити його у своїй ласці, однак за умови, що „та бурда заспокоїться”. Він рекомендував виділити козакам ґрунти, „jakie wybrańcy w dobrach WKMcі і Rzpltej mają⁶⁰. Ponadto wnioskował, by sędziów pewnych od sejmu do sejmu mianować, którzy by ich krzywdy albo tez pretensye od pp. dzierżawców absolute rozsądziłi”⁶¹.

Окрім наведених тут виступів, на третій день сейму пролунали й думки тих, хто рішуче виступав проти перемовин. Зокрема категорично висловилися каштеляни: войницький Миколай Станіслав Тарновський⁶², волинський Миколай Єжи Чарторийський⁶³, кам'янецький Станіслав Лянцкоронський⁶⁴ та брацлавський Габріель Стемпковський⁶⁵ – усі вони схилилися радше до силового сценарію вирішення конфлікту.

Інші каштеляни виступали на четвертий день нарад у сенаторській ізбі. Серед них були, зокрема, каштелян чховський Добеслав Чеклінський та освенцімський Ахаций Пшиленцький, які переконливо доводили, що зрив козацько-татарського

⁵⁶ *Votum J. Wiśniowieckiego*, Warszawa, 28 I 1649. *Diariusz*, APG, BA, rpks 300, R/Ee 15, s. 805; A.S. Radziwiłł. *Pamiętnik...*, 176.

⁵⁷ A.S. Radziwiłł. *Pamiętnik...*, 176; Ochmann S. *Sejm koronacyjny...*, 109–110.

⁵⁸ *Votum S. Witowskiego*, Warszawa, 29 I 1649, Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD), Archiwum Publiczne Potockich (далі – APP), ks. 32, s. 418; BUWr, rkps Steinwehr, F 37/III, k. 342v.; APG, BA, rpks 300, R/Ee 15, s. 805.

⁵⁹ *Votum S. Witowskiego*, APG, BA, rpks 300, R/Ee 15, s. 805; AGAD, APP, ks. 32, s. 418; Ochmann S. *Sejm koronacyjny...*, 110.

⁶⁰ *Votum S. Witowskiego*, AGAD, APP, ks. 32, s. 418.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Votum M.S. Tarnowskiego*, Warszawa, 29 I 1649. APG, BA, rpks 300, R/Ee 15, s. 805.

⁶³ *Votum M.J. Czartoryskiego*, Warszawa, 29 I 1649. APG, BA, rpks 300, R/Ee 15, s. 806; A.S. Radziwiłł. *Pamiętnik...*, 176.

⁶⁴ *Votum S. Lanckorońskiego*, Warszawa, 29 I 1649. APG, BA, rpks 300, R/Ee 15, s. 808.

⁶⁵ *Votum G. Stempkowskiego*, Warszawa, 29 I 1649. APG, BA, rpks 300, R/Ee 15, s. 808.

перемир'я може сприяти поверненню миру в Річ Посполиту. Пшиленцький також наголосив, що „na posły do pp. postronnych i na commissarze do traktatów Rzpta nie powinna się przykładać”⁶⁶.

Інший промовець канцлер Оссолінський у своєму виступі також порушив проблеми, пов'язані з подіями в Україні⁶⁷. Уже на початку промови він звернув увагу на необхідність „заспокоєння” ситуації, адже, як наголошував канцлер, „той неприятель більшу половину Корони і більшу частину ВКЛ посів”⁶⁸. Намагаючись розвіяти сумніви, які прозвучали під час дискусій, щодо сенсу провадження перемовин з козаками, канцлер зауважив:

„ten nieprzyjaciel uważywszy u siebie, że źle contra ius fasque uczynił nie zechce się unizzyć i osądzi się, że to nieprzystojna rzecz Panu z poddanemi traktować o miłosierdzie i przebaczenie tanti flagiti upraszać będzie, kiedy nie samei nominacyą WKMcі na Ukrainę ustąpił i obywatelom ruskiego i wołyńskiego i inszych województw do majątności równie wracać się pozwolił”⁶⁹.

Він переконував, що навіть якби дійшло до порозуміння з Хмельницьким, воно все одно не призвело б до встановлення миру з огляду на існування козацько-татарського союзу та „хлопської реbeliei”, тому „trzeba wojska i dla traktatów, i dla rozzerwania ligi z Tatory, i dla wprowadzenia w posłuszeństwo poddaństwa”. Оссолінський припускав, що вислани до Хмельницького комісари можуть повернутися уже після завершення сейму, тож він радив вирішити, як мають вибудовуватися стосунки з козаками, заохочуючи при тому, „aby de necessitate (jeżeliby się nieprzyjaciel nie opamiętał) przez traktaty ich uspokoić”⁷⁰.

Після Оссолінського виступив литовський канцлер Радзивілл, який – читаємо в його записах – повторив те ж саме, що говорив „kanclerz, ale innymi słowy, i skarżył się na wystawienie majątków na zagładę oraz na złupienie Pińska przez obóz naszych wojsk”⁷¹.

Наступний промовець литовський підканцлер Казимир Леон Сапіга погодився з попередніми виступами⁷². Натомість інший погляд на переговори з козаками представив коронний маршалок Адам Казановський, який стверджував, що вже сам факт перемовин несе приниження для Речі Посполитої⁷³.

На завершення виступив надворний маршалок Антоній Ян Тишкевич, який, однак, оминув козацьку проблему. Як читаємо в одному із сеймових діаріюшів: „w punctach propositiej z jm. zgodzał się”⁷⁴.

⁶⁶ *Votum A. Przyłęckiego*, Warszawa, 30 I 1649. BUWr, rkps Steinwehr, F 37/III, k. 343r.

⁶⁷ *Votum J. Ossolińskiego*, Warszawa, 30 I 1649. APG, BA, rkps 300, R/Ee15, s. 808; BUWr, rkps Steinwehr, F 37/III, k. 343r.; AGAD, APP, ks. 32, s. 421–423.

⁶⁸ *Votum J. Ossolińskiego*, AGAD, APP, ks. 32, s. 421.

⁶⁹ *Ibidem*. S. 421–422.

⁷⁰ *Ibidem*. S. 422.

⁷¹ *Votum A.S. Radziwiłła*, Warszawa, 30 I 1649. A.S. Radziwiłł. *Pamiętnik...*, 177.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Votum A. Kazanowskiego*, Warszawa, 30 I 1649. APG, BA, rkps 300, R/Ee 15, s. 808.

⁷⁴ *Votum A.J. Tyszkiewicza*, Warszawa, 30 I 1649. BUWr, rkps Steinwehr, F 37/III, k. 343v.

Наведений вище матеріал демонструє, що більшість senatorів хоч категорично й не заперечували проти мирних переговорів із козаками, але були досить скептичне налаштовані щодо їх результатів. Аналізуючи перебіг нарад, можемо також зауважити, що учасники дискусії у своїх поглядах на заспокоєння України не вийшли поза „канцлерські” і „гетьманські” проекти вирішення конфлікту, сформульовані на самому початку війни. Винятком була хіба досить цікава концепція сандомирського каштеляна Станіслава Вітовського, яка передбачала надання козакам землі, а також обрання суддів для розгляду їхніх скарг і претензій. Виступам senatorів бракувало конкретних пропозицій, які давали б більше шансів на реальне врегулювання ситуації – чи то за допомогою дипломатичних засобів, чи з використанням збройних сил.

Серед справ, якими займався коронаційний сейм, опинився й суд над винуватцями втечі з-під Пилявців⁷⁵, а також приготування ухвали, якою створювалася спеціальна комісія для затвердження сподіваних трактатів з козаками. Факт роботи над ухвалою дозволяє стверджувати, що шляхта, незважаючи на чималу кількість висловлених застережень, все ж підтримала запропонований Оссолінським спосіб вирішення козацького конфлікту. Було створено комісію, що складалася з п'яти senatorів і 36 послів, які:

„uczyniwszy przysięgę, będą mieć facultatem przy nas i rezydencyi decernendi, cokolwiek w tej mierze e Republica będzie się zdało i co nemie contradicente, absentia nonnullorum non obstante postanowią takiej wagi ma być, jakoby na sejmie postanowiono było”⁷⁶.

Ухвала містила застереження, що призначені комісари не повинні „nic stanowić contra dignitatem Reipublicae, także, co by za sobą szkodę albo diminucyą dóbr tak społitych, jako i privatorum niosło”. Недопустимо було, аби козаки оселялися приватно та, врешті: „Bella też offensiva żadnych zaciągać na Rzpltą nie będą mogli, wszystkiego postępkę na sejmie przyszłym relacją uczynić będą powinni”⁷⁷.

Як бачимо, окреслені в цитованій вище ухвалі умови, на які Річ Посполита не могла погодитися в перемовинах із козаками, значною мірою обмежували шанси на успіх. Поява цих застережень виникла не тільки з браку віри в результат місії Киселя, але також з дуже послідовного небажання шляхти йти на поступки, які могли б призвести до змін політичного устрою Речі Посполитої.

Крім того, сейм виніс рішення про організацію 19-тисячної коронної армії, яка складалася з кварцяного війська кількістю 4420 жовнірів, до якого мали долучитися залоги – списька, кам'янецька, казимежовська і пуцька⁷⁸, а також загони, створені у Львові та Замостю восени 1648 р.⁷⁹ Додатково її мало зміцнити так зване „суплементове” військо, яке налічувало 14 622 жовнірів⁸⁰. Більше того, сейм

⁷⁵ Ochmann S. *Sejm koronacyjny...*, 121–122, 130, 134, 136, 161, 163–164, 183–184.

⁷⁶ *Deputaci do boku Krola Imci. Volumina Legum* (далі – VL), wyd. J. Ohryzko, t. 4, Petersburg, 1860, 122–123.

⁷⁷ Ibidem, 123.

⁷⁸ *Wojsko quarciane*, VL, t. 4, s. 121.

⁷⁹ Ochmann S. *Sejm koronacyjny...*, 231; Wimmer J. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w.* Warszawa, 1965, 55.

⁸⁰ Wimmer J. *Wojsko polskie...*, 60.

дав королеві дозвіл на скликання посполитого рушення „dla większego w terażniejszym zatrząśnieniu Rzpltej ubezpieczenia”⁸¹.

Цілком вмотивованим виглядає твердження Владислава А. Серчика, що „з такими силами не можна було навіть мріяти про заспокоєння українських негараздів, особливо зважаючи на те, що Хмельницький, провадячи розмови з Киселем, уже приготувався до військових дій”⁸².

На завершення варто зауважити, що чи не найточніше про дискусії на сеймі та нерішучу позицію шляхти щодо урегулювання козацької проблеми висловився Адам Кисіль у листі до канцлера Оссолінського від 11 травня 1649 р.:

„Ponieważ armisticium expiruje za dni jedenaście, kiedy albo nieprzyjacielem wojować albo przez traktaty kończyć mieliśmy, cokolwiek obrać chcieliśmy, miało już być praemasticatum, conclusum et definitum: co że nie stało się, aniśmy na wojnę ani na traktaty gotowi”⁸³.

І справді, Річ Посполита однаковою мірою була неготова ані до військових дій, ані до перемовин із Хмельницьким.

REFERENCES

- Biernacki, W. (2008). *Żółte Wody – Korsun 1648*. Warszawa. [in Polish]
- Drozowski, M. R. (2009). Wojna czy pokój? – Sprawa kozacka na sejmie konwokacyjnym 1648 r., *Od Zborowa do NATO (1649-2009). Studia z dziejów stosunków polsko – ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa – Historia*. red. M. Franz, K. Pietkiewicz. Toruń, 71-89. [in Polish]
- Drozowski, M. R. (2013). Szlachta wobec problemu kozackiego na sejmie elekcyjnym Jana Kazimierza. *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*. Red. A. Stroynowski, Warszawa, 223-233. [in Polish]
- Drozowski, M. R. (2015). *My o nas i o innych. Szlachta wobec Kozaczyzny zaporskiej w latach 1648-1659*. Białystok. [in Polish]
- Kaczmarczyk, J. (2007). *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław. [in Polish]
- Krząstek T., Majewski W., Nagielski M., Storozhenko I.S. (1999). *Żółte Wody – Жовті Води 1648*. Warszawa. [in Polish]
- Kwaśny, Z. (1969). Kilka uwag w sprawie stanowiska szlachty lubelskiej w okresie wojny narodowowyzwoleńczej na Ukrainie w latach 1648–1654. „*Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*”, nr 108, 31-45. [in Polish]
- Ochman, S. (1995). *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.* Wrocław. [in Polish]
- Prochaska, A. [Ed.] (1911). *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. t. 21: *Lauda wiszeńskie 1648–1673*. Lwów. [in Polish]

⁸¹ *Pospolite ruszenie*. VL, t. 4, 122.

⁸² Serczyk W.A. *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. Warszawa, 1998, 197.

⁸³ List A. Kisiela do J. Ossolińskiego, Huszcza, 11 V 1649. *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diariusze, relacje, pamiętniki, i t.p., służące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana w wielkiego koronnego z rękopisów zebrane przez A. Grabowskiego*, t. 2, Kraków, 1845, 21.

Przyboś, A. [Ed.] (1955). *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. t. 2: 1621–1660. Kraków. [in Polish]

Przyboś A., Żelewski R. [Ed.] (1980). *Albrycht S. Radziwiłł Pamiętnik o dziejach w Polsce*. t. 3: 1647–1656. Warszawa. [in Polish]

Serczyk, W.A. (1998). *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. Warszawa. [in Polish]

Storozhenko, I.S. (1996). Bohdan Khmel'nyts'kyj i voienne mystetstvo u Vyzvol'nij vijni ukrains'koho narodu seredy ny KVII st., *kn. 1: Voienni dii 1648–1652*. Dnipropetrovs'k. [in Ukrainian]

Tomashivs'kyj, S. [Ed.] (1898). *Zherela, t. 4: Materialy do istorii Halychyny*. L'viv. t. 1: Akty z r. 1648–1649. [in Ukrainian]

Tomkiewicz, W. (1933). *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*. Warszawa. [in Polish]

Wimmer, J. (1965). *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w.* Warszawa. [in Polish]

Wójcik, Z. (2004). *Jan Kazimierz Waza*. Wrocław–Warszawa–Kraków. [in Polish]

Mariusz R. Drozdowski

assistant professor at the Department
of Modern History of the University of Białystok
barok1@autograf.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2132-9687>

THE NOBILITY OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH AGAINST THE COSSACK PROBLEM AT THE CORONATION SEJM OF JOHN II CASIMIR

The article shows the position of the nobility of the Polish-Lithuanian Commonwealth towards the Cossack problem at the coronation Sejm of John II Casimir. The proper lecture includes both presenting the basic projects of regulating the said problem enforced by the then managing circles of the Polish-Lithuanian Commonwealth as well as showing how they influence the position of the nobility against the conflict in Ukraine presented in the instructions for the Sejm and during its duration.

Therefore, the Deputy's instructions were thoroughly analyzed, which clearly showed that the nobility did not present a uniform position on the Ukrainian problem, in its ranks there were both voices expressing support for a peaceful way of resolving the conflict, as well as a lack of faith in the effectiveness of this method or the expression of its disapproval.

In addition, the session of the Sejm, which focused on ways to solve the Cossack question, was discussed in a fairly detailed way.

Their insightful analysis proved that the participants of the debate on the calm of Ukraine did not go beyond the „chancellor's” and „hetman” conflict resolution projects formulated at the very beginning of the conflict.

Keywords: Chmielnicki uprising, Cossacks, Tatars, Commonwealth, Sejm, deputies' instructions.